

Dansk senmiddelalderforsknings fremtid

Nils Hybel, Per Ingesman, Jens E. Olesen og Bjørn Poulsen

Fortid og Nutid april 1995, s. 48–54.

Den manglende nyrekruttering til de danske universiteters historiske institutter gennem de sidste tyve år har medført, at et generations-skifteproblem nu truer det rige og velfungerende forskningsmiljø inden for dansk senmiddelalder. Artiklens forfattere skitserer aktuelle initiativer og mulige strategier for at afhjælpe dette problem og påpeger en række felter, hvor der er behov for ny, dansk senmiddelalderforskning i samspil med nye strømninger i det internationale forskningsmiljø.

Nils Hybel, født 1948, dr. phil., lektorvikar ved Institut for Historie, Københavns Universitet. Har skrevet *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, 1989 (disputats).

Per Ingesman, født 1953, lic. theol., lektorvikar ved Institut for Kirkekundskab, Aarhus Universitet. Har skrevet *Ærkesædets godsadministration i senmiddelalderen*, 1990.

Jens E. Olesen, født 1950, dr. phil., studierektor ved Folkeuniversitetet. Har skrevet *Rigsråd – Kongemagt – Union. Studier over det danske rigsråd og den nordiske kongemagts politik 1434–1449*, 1980 (disputats) og *Unionskrige og Stændersamfund. Bidrag til Nordens historie i Kristian I's regeringstid 1450–1481*, 1983.

Bjørn Poulsen, født 1955, dr. phil., arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa. Har skrevet *Land – by – marked: To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, 1988 (disputats) og *Bondens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400–1650*, 1990.

Farvel til et forskningsmiljø?

Siden 1960'erne har forskere som Troels Dahlerup, Poul Enemark, Svend Gissel, Kai Hørby, Thelma Jexlev, Erik Ulsig og en række af deres elever ydet en intensiv forskningsindsats inden for dansk senmiddelalder.¹ Især har forskningens opmærksomhed været samlet om den krise, der fulgte i kølvandet på Den sorte Død omkring 1350 og resulterede i en gennemgribende omstrukturering af såvel det danske landbrugssystem som handelen med udlandet. Men også senmiddelalderens politiske historie, centreret om den nordiske union, der etableredes i Kalmar i 1397, har været genstand for livlig udforskning. Og endelig har historikerne inter-

esseret sig for kirken og adelen og den dominerende rolle, politisk, økonomisk og kulturelt, som disse to magtfaktorer spillede i senmiddelalderens danske samfund.

Senmiddelalderforskningen frembyder efter vor mening et af de bedste eksempler i dansk historievidenskab på værdien af et velfungerende forskningsmiljø, men – og det er baggrunden for dette indlæg – også et skoleeksempel på, hvor let et helt forskningsmiljø kan forsvinde, uden at nogen har ønsket, endsiges besluttet, at det skal ske.

Kai Hørbys tragiske død i august 1993 kom som et ekstra hårdt slag for dansk senmiddelalderforskning, fordi han blev revet bort omtrent samtidig med, at hele den forskergeneration, der

har båret dansk senmiddelalderforskning siden 1960'erne, gik på pension: Dahlerup, Enemark og Ulsig i Århus, Gissel og Jexlev i København. Dansk senmiddelalderforskning befinder sig derfor i den situation, at forskningsområdet stort set bæres dels af forskere, som allerede er pensionerede, dels af forskere, som befinder sig i løse ansættelser eller i stillinger uden for forskningsområdet. Det er naturligvis en helt uholdbar situation.

Har dansk historie råd til at lade et frugtbart og produktivt forskningsmiljø, som det har taget årtier at opbygge, forsvinde i løbet af nogle få år? Vi mener nej. Så længe man opretholder forestillingen om kendskab til Danmarks historie som en essentiel del af dansk kultur og derfor fra samfundets side er villig til at bruge ikke ubetydelige økonomiske ressourcer på at forske og undervise i dansk historie, må det være i alles interesse – såvel de politiske beslutningstageres som de historiske fagfolks – at ressourcerne udnyttes optimalt og med så lidt spild som muligt. Det betyder, så vidt vi kan se, at der må værnes om velfungerende forskningsmiljøer – og råbes vagt i gevær, såfremt sådanne miljøer trues af udslættelse på grund af rene tilfældigheder.

Der er inden for det senmiddelalderlige forskningsfelt uddannet en generation af yngre historikere, som står parat til at løfte arven fra den afgående, og når det ikke har været muligt for den yngre generation at besætte de stillinger, der skulle garantere forskningsmiljøets fortsatte eksistens, skyldes det udelukkende det faktiske ansættelsesstop, der har hersket ved universiteterne i snart mange år. Andre instanser inden for dansk forskning end universiteterne – vi tænker her især på Carlsbergfondet og Statens Humanistiske Forskningsråd – bærer en stor del af æren for, at vi i dag har en yngre generation af senmiddelalderforskere. Vi mener derfor, at disse instanser nu må

opfordres til at følge denne indsats op og tage et bevidst initiativ for at redde et truet forskningsmiljø.

Synliggørelsen af forskningsmiljøet

Det ligger i Statens Humanistiske Forskningsråds strategiplaner, at stadig flere forskningsmidler bindes til større projekter og centre, til særlige satsningsområder og prioriterede emner. Man er fra forskningsrådets side i højere grad gået over til at bevilge penge til forskningsmiljøer – enten til allerede eksisterende forskningsmiljøer eller til forskningsmiljøer, som skabes ved igangsættelsen af projekter og centre – frem for til enkeltpersoner. Det betragter vi ikke nødvendigvis som nogen ulykke. En væsentlig fordel ved at satse på forskningsmiljøer frem for individuelle projekter er netop, at det giver bedre muligheder for en mere målrettet og effektiv forskningsindsats og i øvrigt også for mere interdisciplinær og tværfaglig forskning.²

Der er ingen tvivl om, at denne ændrede forskningspolitiske situation stiller andre krav til forskerne end førhen: stiller krav til enkeltforskerne om at finde sammen og koordinere indsatsen og til forskningsmiljøerne om i langt højere grad, end man har været vant til, selv at tage initiativer for at styrke sig og synliggøre sig. Med dette som udgangspunkt er der i de seneste år taget en række initiativer med henblik på en organisering og mobilisering af forskningsmiljøet inden for dansk senmiddelalder.

I 1991 begyndte planlægningen af et stort forskerseminar om Danmark i senmiddelalderen, der fandt sted i april 1993 på Sandbjerg slot ved Sønderborg. Baggrunden for seminaret var et ønske om, under indtryk af det igangværende generationsskifte, på den ene side at se tilbage, gøre status og sammenfatte en

generations udforskning af Danmark i senmiddelalderen – og på den anden side at se fremad, skitsere perspektiver og pege på påtrængende arbejdsopgaver for fremtidig dansk senmiddelalderforskning. Seminaret blev en stor succes. Næsten alle historieforskere, der har arbejdet med Danmark i senmiddelalderen, omtrent 30, deltog enten som foredragsholdere eller som diskussionsdeltagere. Der blev holdt en række foredrag af høj kvalitet, og der blev ført en meget livlig diskussion.

Som tilsigtet gav seminaret på Sandbjerg anledning til videre initiativer. For det første blev det besluttet at publicere foredragene i en bog. Den er netop udkommet på Aarhus Universitetsforlag og indeholder dels reviderede versioner af de afholdte foredrag, dels en stor bibliografi over den nyere litteratur til Danmarks historie i senmiddelalderen – hvis knap 40 tættrykte sider effektivt dokumenterer den meget omfattende forskningsaktivitet, der har kendetegnet perioden fra 1960'erne til 1990'erne.³

For det andet blev der på Sandbjergseminaret nedsat et udvalg, som fik til opgave at søge et tættere samarbejde etableret i dansk senmiddelalderforskning. Dette udvalg – bestående af forfatterne til nærværende indlæg – har siden arbejdet med dansk senmiddelalderforsknings problemer, og hvad der kan gøres ved dem. Udvalget har dels udarbejdet et oplæg om dansk senmiddelalderforsknings fremtid, som i februar 1994 blev sendt til Statens Humanistiske Forskningsråd, dels har det påbegyndt etableringen af en række netværksaktiviteter, omfattende blandt andet udarbejdelse af en fortegnelse over danske senmiddelalderforskere, udgivelse af et nyhedsbrev, præsentation af dansk senmiddelalderforskning på internationale kongresser osv. – I den forbindelse opfordrer vi alle, der arbejder med senmiddelalderen, herunder ikke mindst specialeskrivere og PhD-

studerende, til at kontakte os med henblik på nærmere information om og deltagelse i fremtidige aktiviteter.

Endelig har udvalget diskuteret mulighederne for at styrke dansk senmiddelalderforskning ved igangsættelse af et stort forskningsprojekt i stil med Det nordiske Ødegårdsprojekt eller Projekt Middeltalderbyen.

Forslag til forskningsstrategi

Vi betragter et nyt stort forskningsprojekt inden for senmiddelalderens historie som en måde til at gennemføre det nødvendige generationsskifte i dansk senmiddelalderforskning. Som en mulighed for at sikre, at de kompetencer, der er oparbejdet i miljøet, og de kontakter, der er knyttet, især til andre nordiske forskningsmiljøer, ikke bliver tabt i en vanskelig overgangsfase. Og som noget, der kan medvirke til, at der atter kommer gang i den nyrekruttering, der er en forudsætning for ethvert forskningsmiljøes fortsatte beståen. Det er ikke muligt at gå nærmere i detaljer med det planlagte forskningsprojekt her. Vi skal af pladshensyn kun præsentere de grundlæggende overvejelser, der har at gøre med projektets formål i relation til bevarelsen af forskningsmiljøet.

Skal et nyt forskningsprojekt kunne tjene de ovennævnte formål, må det blive afgørende, at der i udformningen af projektets bærende ideer lægges vægt på *både* kontinuitet og fornyelse.

I forhold til tidligere middelalderprojekter må et nyt forskningsprojekt på den ene side ligge i forlængelse af og bygge på de indhøstede erfaringer, på den anden side må det også gå videre og tage nye aspekter op. Man kan med god ret sige, at det var et overvejende socioøkonomisk historiesyn, der dannede baggrund for emnevalg og tilgangsvinkler i de store tværfaglige middelalderprojekter, der sattes i gang i 1960'erne og 1970'erne. De kom derfor også i høj

grad til at koncentrere sig om det materielle. I Projekt Middeltalderbyens undersøgelse af ti udvalgte danske byer drejede det sig om, hvad arkæologiske udgravninger i kombination med det skriftlige kildemateriale kunne sige om byernes fysiske udvikling, byplaner etc.⁴ Det nordiske Ødegårdsprojekt tog udgangspunkt i de historisk og arkæologisk konstaterbare belæg for, at landbruget oplevede en omfattende krise i senmiddelalderen, og diskuterede herudfra denne agrarkrisens årsager, forløb og konsekvenser.⁵ Det vil nu være naturligt at gå videre til områder som statsopbygning, politik, handel, kultur og religion, og sigte mod bredere sammenhænge inden for Danmarks historie i senmiddelalderen. Derved vil man også kunne lade datidens mennesker optræde som selvstændigt agerende væsener og ikke blot som »objekter«, hvis liv er determineret af de materielle forhold.

Et nyt projekt må udspringe af den danske tradition for middelalderforskning og forsøge at videregive det bedste i denne til nye forskergenerationer. Samtidig må projektet dog også bevidst gøre op med grundfæstede synsmåder, der i højere og højere grad er kommet til at virke som skyklapper i forhold til vigtige udviklingslinier i international historieforskning. Vi har nævnt den materialistiske synsvinkel – som bærer hovedansvaret for, at f.eks. mentalitetshistorien, der i så høj grad har domineret den europæiske og amerikanske middelalderforskning i 1970'erne og 1980'erne, endnu knap har sat sit præg på den etablerede danske historieforskning.⁶ Men tillige må nævnes selve den nationalhistoriske synsvinkel. Under indtryk af den stigende internationalisering, som også sætter sit præg på den humanistiske forskning, erkendes den fremherskende nationalhistoriske synsvinkel (der selvfølgelig ikke blot er noget, der har kendetegnet dansk historieforskning) af flere og flere som en snæ-

rende ramme, der lægger hindringer i vejen frem for at fremme erkendelsen af en lang række historiske sammenhænge. Af den grund bør et projekt om Danmark i senmiddelalderen ikke fokusere isoleret på Danmark, men betragte datidens danske samfund i dets kontekst, som del af en større – det være sig en nordisk eller europæisk – helhed.

Et nyt projekt bør arbejde videre med de problemstillinger, som hidtil har optaget dansk senmiddelalderforskning. Samtidig må det i langt højere grad end tidligere hente inspiration fra international forskning. Ligesom man i sin tid gjorde i Det nordiske Ødegårdsprojekt – der igangsattes, efter at den senmiddelalderlige agrarkrise havde været et af hovedtemaerne på den internationale historikerkongres i 1960 – må man bestrebe sig på at knytte an til forskningens internationale frontlinier. Det er vigtigt at inddrage områder, hvor der i de seneste årtier er sket nybrud, som bør introduceres i dansk senmiddelalderforskning, og ikke mindst sådanne, hvor dansk forskning vil kunne bidrage til internationale forskningsdiskussioner. Idealet må være, at dansk forskning ikke blot henter inspiration udefra, men også indgår i *dialog* med den internationale forskningsverden.

Det er uden vanskelighed at nævne adskillige områder, hvor der er vigtigt nyt at hente for dansk senmiddelalderforskning netop i disse år. I den internationale *agrarhistoriske* forskning er synet på den senmiddelalderlige agrarkrise under radikal ændring, uden at det endnu har sat sig væsentlige spor i den danske forskning. Et væsentligt element er befolkningsudviklingen. Især i engelsk forskning har der udviklet sig en stærk skepsis over for den tidligere fremherskende opfattelse af, at højmiddelalderens befolkningsvækst blev vendt, allerede *før* pesten ramte Europa ved midten af det 14. århundrede, hvilket har skabt fornyet interesse for pestepidemiernes betydning

som forklaring på krisen.⁷ Udforskningen af nordeuropæisk senmiddelalderlig *handels- og konjunkturhistorie* har gjort store landvindinger i det seneste årti, blandt andet med en nærmere bestemmelse af 1400-tallets økonomiske krise, som nu ikke mindst ses i sammenhæng med en fremherskende mangel på sølv.⁸ I forening med tilbageførslen af de arkiver fra Østersøområdet, først og fremmest fra Lübeck, som siden 2. Verdenskrig har været utilgængelige, åbner dette helt nye perspektiver også for dansk forskning – der i førkrigstiden i virkeligheden kun i ret begrænset omfang udnyttede det omfattende hanseatiske arkivmateriale, som findes fra 1400- og 1500-tallet.⁹ Efter mange års intensiv forskning i sociale og økonomiske forhold har den *politiske og administrative historie* i høj grad oplevet en renæssance i de senere år. Senmiddelalderens udbygning af konge- og fyrstematgen, stændersamfundets institutionalisering og motiverne for de agerende politiske grupper er eksempler på problemstillinger, der atter er kommet i fokus.¹⁰ Specielt må nævnes, at netop med hensyn til senmiddelalderen har udforskningen af statshistorien taget et stort skridt fremad gennem European Science Foundations målrettede projekt om den moderne stats tilblivelse, af hvis mulige danske implikationer vi i høj grad mangler studier.¹¹ Endelig er der siden 1970'erne, ikke mindst under indflydelse af den franske Annalesskole og den antropologisk inspirerede historie, sket et virkeligt nybrud i den internationale forskning inden for områderne *religion og kultur*, som bør placere disse felter langt mere centralt, end det hidtil har været tilfældet i dansk middelalderforskning. Og her føres aktuelt internationale diskussioner, som man uden tvivl vil kunne bidrage til fra dansk side: om graden af kristning i middelalderen, om forholdet mellem elitekultur og folkekultur osv.¹² Også andre områder, eksempelvis kvindehisto-

riens bidrag til senmiddelalderens social- og mentalitetshistorie, kan fremdrages.¹³

Senmiddelalderforskningens relevans

Overvejelserne i vort indlæg er som tidligere omtalt udsprunget af et ønske om at konsolidere og styrke dansk senmiddelalderforskning, eftersom der her findes et frugtbart og produktivt forskningsmiljø, som vi finder det vigtigt at bevare. Men hvorfor overhovedet ofre forskningsmæssige ressourcer på dansk senmiddelalder? Hvorfor bruge de sparsomme forskningsmidler netop på senmiddelalderen og ikke på helt andre tidsperioder i Danmarks historie?

Vi har allerede fremført vort ene hovedargument for bevarelsen af det senmiddelalderlige forskningsmiljø: at vi ikke, samfundsmæssigt og forskningspolitisk set, kan tillade os det spild af ressourcer, det er at lade et ellers vel fungerende forskningsmiljø afgang ved døden uden spor af saglig begrundelse. Vort andet hovedargument, som vi skal sætte i fokus her til slut, er af indholdsmæssig art, det går på selve senmiddelalderens betydning som historisk periode.

Lad os først kaste et blik på periodens forskningshistorie og dermed på senmiddelalderbegrebet.¹⁴ I det 19. århundredes kultur- og fremskridtsoptimistiske historikers interesse for det moderne samfunds rødder blev middelalderens sidste århundreder især udforsket med henblik på at spore oprindelsen til det nye samfund. Senmiddelalderstudiernes relevans var i vid udstrækning knyttet til interessen for den moderne kulturs oprindelse. Og det 14. og 15. århundredes historie blev da betragtet som et forspil til renæssancen og den nyere tid.

Denne synsmåde holdt sig blandt vis-

se historikere langt ind i det 20. århundrede. Fra 1920'erne trængte nye historiefilosofiske antagelser sig imidlertid på i middelalderforskningen. Med rod i kulturpessimistiske og civilisationskritiske strømninger blev epoken i stigende grad betragtet under synsvinklen middelalderkulturens forfaldstid – som i den hollandske kulturhistoriker Johan Huizingas berømte bog om »middelalderens efterår«. ¹⁵ Den almindelige periodebetegnelse blev *senmiddelalder*, og *krise* blev mere end noget andet det begreb, som historikerne knyttede til tiden.

Det er i dag tvivlsomt, om der igen vil kunne opstå bred konsensus om en samlet periodeopfattelse. Var det 14. og 15. århundrede middelalderens efterår eller den nye tids vår? ¹⁶ Var senmiddelalderen præget af kriser eller forandringer? ¹⁷ Og er betegnelsen »senmiddelalder« overhovedet meningsfuld? Det er spørgsmål, der fortsat diskuteres i den internationale forskning, men nu uden de overtoner af historiefilosofisk og kulturpolitisk art, der kendetegnede de ældre forskningsdiskussioner.

Vort udgangspunkt vil være, at senmiddelalderen ikke kan betragtes blot som middelalderens afslutning eller blot som optakten til den nyere tid. Senmiddelalderen er ganske enkelt en periode med sin egen problematik. Og dét en problematik, der må påkalde sig særlig opmærksomhed, så sandt som grundlæggende samfundsmæssige forandringsprocesser er historiefagets fornemste studieobjekt. Forandringer findes overalt; det særlige ved forandringerne i senmiddelalderen er, at det senmiddelalderlige samfund midt under de mest alvorlige kriser og ofte næsten permanente krigstilstande på en lang række områder – fra politik og administration og økonomi til religion og kunst og kultur – var i stand til at lægge fundamentet for det moderne Europa.

Hvad var hemmeligheden bag den kolossale dynamik og kreativitet, som det

senmiddelalderlige samfund kunne præstere? Det er et spørgsmål, som langt fra er besvaret endnu, et spørgsmål, som kræver fortsat forskning i senmiddelalderen – og et spørgsmål, hvis besvarelse turde have relevans også for et nutidigt samfund.

Noter:

1. En god indgang til forskningen haves i festskrifterne til de nævnte forskere, hvor man både skal bemærke kredsen af bidragydere, herunder den lange række af elever, og bibliografierne over festskriftmodtagernes egen produktion. Se *Profiler i nordisk Senmiddelalder og Renaissance. Festskrift til Poul Enemark*, red. Svend E. Green-Pedersen, Jens Villiam Jensen og Knud Prange, 1983; *Festskrift til Troels Dahlerup*, red. Aage Andersen, Per Ingeman og Erik Ulsig, 1985; *Festskrift til Thelma Jexlev. Fromhed og verdslighed i middelalder og renaissance*, red. Ebba Waaben, Kirsten Bendixen, Grethe Jacobsen, Kirsten Jexlev og Marianne Johansen, 1985; *Kongemagt og Samfund i Middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig*, red. Poul Enemark, Per Ingeman og Jens Villiam Jensen, 1988; *Plov og pen. Festskrift til Svend Gissel*, red. Harald Ilsøe og Bent Jørgensen, 1991.
2. En mere negativ vurdering af udviklingen findes i Ole Lange: De ensomme ulve og centralisterne. Om anarkistisk og industrielt organiseret historieproduktion i Danmark 1968–89, *Historien og historikerne i Norden efter 1965*, red. Christian Kvium, (Studier i historisk metode 21), 1991, s. 29–40.
3. *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingeman og Jens Villiam Jensen, 1994.
4. Se de hidtil udkomne fem bind i serien *Projekt Middelalderbyen*: Ingrid Nielsen: *Middelalderbyen Ribe*, 1985; Marianne Johansen: *Middelalderbyen Køge*, 1986; Aage Andersen: *Middelalderbyen Næstved*, 1987; Hans Krongaard Kristensen: *Middelalderbyen Viborg*, 1987; Anemette S. Christensen: *Middelalderbyen Odense*, 1988. Resultatet af projektets undersøgelse af Aalborg foreligger i Erik Johansen, Bodil Møller Knudsen og Jan Kock: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534, Aalborgs historie 1*, 1992.
5. Som resultater af Ødegårdsprojektets danske del foreligger to trykte rapporter:

- Hornsherredundersøgelsen med indledende metodeafsnit*, red. Svend Gissel, 1977; *Falsterundersøgelsen*, red. Svend Gissel, 1–2, 1989. Jf. også den engelske sammenfatning: *Desertion and Land Colonization in the Nordic Countries c. 1300–1600. Comparative Report from the Scandinavian Research Project on Deserted Farms and Villages*, Stockholm 1981.
6. Lars Bisgaard: *Tjenesteideal og fromhedsideal. Studier i adelens tænke måde i dansk senmiddelalder*, 1988, udgør fortsat en enlig svale.
 7. J.L. Bolton: *The Medieval English Economy 1150–1500*, London 1980; H.E. Hallam: *Rural England 1066–1348*, London 1981. Det ændrede syn hænger sammen med et mere generelt opgør med de hidtil dominerende, malthusianske og marxistiske, teorier om krisen. Jf. Nils Hybel: Teorier om de vesteuropæiske godssystemers afvikling i senmiddelalderen, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1994, s. 47–68.
 8. Om 1400-tallets krise og dens monetære rødder se John Day: *The Medieval Market Economy*, Oxford 1987; Peter Spufford: *Money and its Use in Medieval Europe*, Cambridge 1988; Michael North: *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440–1570)*, Sigmaringen 1990. Jf. om langtidstendensen i Lübecks handel Rolf Hammel-Kiesow: Hansischer Seehandel und wirtschaftliche Wechsellagen. Der Umsatz im Lübecker Hafen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts, 1492–6 und 1680–2, *Der Hansische Sonderweg? Beiträge zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Hanse*, hrsg. Stuart Jenks og Michael North, Köln/Weimar/Wien 1993, s. 77–93.
 9. Antjekathrin Graßmann: Zur Rückführung der Lübecker Archivbestände aus der ehemaligen DDR und UdSSR 1987 und 1990, *Hansische Geschichtsblätter* 110, 1992, s. 57–70.
 10. Erich Meuthen: *Das 15. Jahrhundert*, 2. Auflage, München 1984; *Das spätmittelalterliche Königtum im Europäischen Vergleich*, hrsg. Reinhard Schneider, Sigmaringen 1987.
 11. Jf. blandt andet *L'État moderne: Genèse. Bilans et perspectives*, éd. Jean-Philippe Genet, Paris 1990; *Visions sur le développement des États européens. Théories et historiographies de l'État moderne*, éd. Wim Blockmans et Jean-Philippe Genet, Rom 1993. En publicering af resultaterne fra projektet »The origins of the modern state in Europe« vil ske på engelsk, tysk og fransk i 1995 i en række bind, der behandler de tidlige (dvs. ca. 1200–1750) europæiske staters ideologi, finanser og ikonografi, staten i krig, modstand mod staten etc.
 12. Se Lars Bisgaard: Det religiøse liv i senmiddelalderen. En tabt dimension i dansk historieskrivning, *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens Villiam Jensen, 1994, s. 342–362. En god introduktion til de internationale forskningsdiskussioner findes i John Van Engen: The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem, *The American Historical Review* 91, 1986, s. 519–552.
 13. Jf. Grethe Jacobsen: Kvindehistorie – kvinders historie. En skitse i senmiddelalderlig ramme, *Fortid og Nutid* 31, 1984, s. 1–19.
 14. Den nyeste oversigt over periodens historiografi findes i Ernst Schubert: *Einführung in die Grundprobleme der deutschen Geschichte im Spätmittelalter*, Darmstadt 1992, s. 1–21: »Spätmittelalter« – Inhalte eines Epochenbegriffs.
 15. Johan Huizinga: *Herfsttijd der middeleeuwen*, 1. udg. 1919, mest læst i den engelske oversættelse: *The Waning of the Middle Ages*, 1. udg. 1924.
 16. Jf. Philippe Wolff: *Automne du Moyen Age ou printemps des Temps Nouveaux? L'économie européenne aux XIVe et XVe siècles*, Paris 1986.
 17. Jf. Nils Hybel: *Crisis or Change. The Concept of Crisis in the Light of Agrarian Structural Reorganization in Late Medieval England*, 1989.